

PUBLIEKSLEZINGEN THEOLOGISCHE FACULTEIT TILBURG
onder redactie van prof. dr. R. Nauta

1. *Bach en de theologie*
2. *Excuus, pardon, vergeef me, het spijt me*
3. *Zonde en zonden*
4. *Vreemde verhalen, goed nieuws?*

Birgit Verstappen e.a.

Vreemde verhalen, goed nieuws?

*Over Harry Potter
en andere helden*

Valkhof Pers

2003

Nijmegen

Zie voor de tekst: <http://home.hetnet.nl/%7Efrits.lange/artpotter.htm>.

2. De vele verhalen waarin Jozef optreedt zijn vooral te vinden in Genesis 37-47.

3. Zie bijvoorbeeld Homerus, *Ilias* 8,368 en *Odysseia* 11,622 en Vergilius, *Aeneis* 6.

4. Zie het overzicht in Graf, 1997. Een interessante collectie van teksten is geboden door Luck, 1985.

5. Zie B. Nicholas, *An Introduction to Roman Law* (Oxford: Clarendon, 1962). Seneca schrijft *et apud nos in XII tabulis cavetur 'ne quis alienos fructus excantassit'* – 'en bij ons is in de Twaalf Tafelen een verbod opgenomen "niemand mag de oogst van een ander door een bezwering wegnemen".' Het geval wordt door Plinius de Jongere nog verder uitgewerkt. Zie Graf, 1997, 41-42.

6. Vertaling ontleend aan Imme Dros, *Homeros Odysseia. De reizen van Odysseus* (Amsterdam: Querido, 1994).

7. De 'deuterocanonieke' boeken behoren volgens de rooms-katholieke traditie wel tot de canon van het Oude Testament, maar volgens de protestanten niet. De reden voor de protestantse afwijzing van deze geschriften is dat zij geen onderdeel uitmaken van de Hebreeuwse canon, maar in het Grieks zijn overgeleverd. Het gaat dan om de boeken Tobit, Judit, 1 en 2 Makkabeën, Wijsheid (van Salomo), Wijsheid van Jezus Sirach, Baruch en de aanvullingen op Ester en Daniël.

8. 'Although Habakuk came from Kampen, which had a reputation for breeding dunces, he considered himself shrewd...' – Annie Proulx, *That Old Ace in the Hole* (New York: Scribner, 2002), 139.

Zin in Tolkiens *In de ban van de ring*

J.R.R. Tolkiens *The Lord of the Rings* verscheen in drie gebonden delen in 1954 en 1955.¹ Het was het moeizame resultaat van zeventien jaar noeste arbeid. Tolkien (1892-1973) was door zijn uitgever, (Sir) Stanley Unwin, gevraagd om een vervolg van *The Hobbit*, een kinderboek, met Bilbo Balings als hoofdfiguur, dat in 1937 was uitgekomen. Dat boek bleek zo'n succes, dat er volgens de uitgever een schreeuwende markt was voor nog zoiets. Maar toen Tolkien, inmiddels 58 jaar oud, begin 1950 het manuscript van dat vervolg aankondigde, schrok Unwin terug – zo'n dikke pil had hij niet verwacht. Bovendien, het ambitieniveau van het boek lag vele malen hoger dan dat van een kinderboek. Tolkien beseftte dat goed en schreef aan Unwin: 'Het werk is me uit de hand gelopen, en ik heb een monster gebaard: een ontzettende lange, ingewikkelde, nogal bittere en nogal afschrikwekkende ridderroman, bepaald ongeschikt voor kinderen (zo geschikt voor wie dan ook)' (Carpenter, 1977, 213; Tolkien & Carpenter, 1982, nr. 124). Unwin probeerde Tolkien over te halen het manuscript in te trekken, maar na lang aandringen van de schrijver besloot hij het boek te publiceren op één voorwaarde: Tolkien zou pas royalty's krijgen als hij uit de kosten was (Carpenter, 1977, 219). Zodoende kwamen de eerste twee delen in harde band uit in 1954, en het laatste deel bijna een jaar later, in november 1955. Dat lange wachten op deel III wekte overigens zowel ongenoegen bij het lezerspubliek als grote verwachtingen, want deel II was geëindigd met een prachtige 'cliff hanger', die na een dieptepunt toch uitzicht gaf: 'Frodo leefde, maar was door de Vijand gevangengenomen'.

De ontvangst van de trilogie in de Engelse pers was op zijn zachtst gezegd nogal gemengd. Volgens *The Observer* was *The Lord of the Rings* ondanks zijn pretenties uiteindelijk gewoon een spannend maar onvolwassen jongensboek. *The Times Literary Supplement* meende dat het niet een boek was 'dat veel volwassenen vaker dan een keer zouden lezen'. Weer een andere criticus zei in reactie op de snelle herdrukken van het boek – deel I was in een oplage van 3500 exemplaren al na zes weken uitverkocht! – 'dat er blijkbaar sommige mensen waren – en vooral, misschien, in Brittannië – die hun leven lang trek bleven houden in jeugd-

spoedig zou wegzakken in een genadevolle vergetelheid. Er waren ook andere geluiden te horen. W.H. Auden, de latere Engelse hofdichter, roemde het boek om zijn epische grootheid, terwijl Tolkiens vriend C.S. Lewis hoog opgaf van de mythische dimensies waarin *The Lord of the Rings* het probleem van goed en kwaad behandelde.²

Wat de critici ook van het boek zeiden – en het merendeel was er negatief over – het publiek trok zich er blijkbaar niets van aan. De oplage groeide bij iedere herdruk: in 1956 was deel 1 aan de vijfde druk toe. Die gestaag groeiende belangstelling sloeg om in massale belangstelling toen een Amerikaanse uitgever in 1965 een piraten-editie op de markt bracht, zonder overleg met de Engelse uitgever en zonder uitzicht op royalty's. Deze onrechtmatige actie zette Unwin aan het denken, en al gauw daarna, in 1966, verscheen de geautoriseerde paperback-editie, voorzien van een nieuw voorwoord van Tolkien zelf. Vanaf dat jaar begon het boek een ware zegetocht. Het sloot precies aan bij de opkomst van de alternatieve beweging, de hippies en de flower-power, en vooral bij de groeiende afkeer van de oorlog in Vietnam en van de milieuvervuiling. Studenten droegen badges met teksten als 'Gandalf for president' en 'Frodo lives'. In korte tijd waren er meer dan een miljoen exemplaren verkocht in Amerika en had het boek zich een stevige plaats veroverd op de lijst van meest verkochte boeken. Een mooie getuige van die 'hype' was de parodie die in 1969 verscheen, getiteld *Bored of the Rings*, 'Beu van de ring', waarin Frodo blijkt geeft een Hobbit van vlees en bloed te zijn, die toegeeft aan allerlei amoureuze avances van bloedmooie elfen (Beard & Kenney, 1969). Sinds die tijd is Tolkiens boek nooit meer weggeweest, en zijn er van de Engelse editie alleen al wereldwijd in 2000 meer dan 50 miljoen exemplaren verkocht.

In dit succesverhaal is ook een plaatsje voor Nederland weggelegd, want *In de ban van de ring* was de allereerste vertaling van het boek die verscheen, in 1956 en 1957. De vertaler was Max Schuchart, die er in 1958 de Martinus Nijhoff-prijs voor de beste literaire vertaling voor kreeg.³ In datzelfde jaar kwam Tolkien naar Nederland om aan te zitten aan een Hobbitbanket, bij welke gelegenheid hij een toespraak hield die hij behalve met Elfs ook met Nederlands doorspekte (Carpenter, 1977, 228). Sinds het verschijnen van de Nederlandse vertaling zijn daar ook al meer dan een miljoen exemplaren van verkocht. Wat verklaart toch het succes van deze dikke pil van pakweg 600.000 woorden?

voortbestaan van de wereld afhangt en die daarom vernietigd moet worden. Tegen alle verwachtingen in, en na veel moeizame avonturen, lukt dat inderdaad. De wereld waarin deze gebeurtenissen zich afspelen is echter niet onze bekende wereld – al herkennen we veel elementen van de natuurlijke gesteldheid en de flora en fauna –, maar Midden-aarde, bewoond door een grote verscheidenheid aan volken, sprekend in vele talen: naast diverse ondersoorten van het mensengeslacht zijn er Hobbits, Dweren, Elfen, Enten, Wozen, Pukelmannen, Orks en Ringgeesten. De gebeurtenissen spelen zich af in een onbestemd (en soms onwaarschijnlijk) ver verleden. Hoewel de lijn van het verhaal duidelijk is, worden er zoveel zijpaden bewandeld, dat er soms geen vaart in lijkt te zitten. Toch wordt de lezer onmiskenbaar gedwongen om verder te lezen, wil hij de afloop weten.

Hier wil ik een aantal aspecten bespreken die voor een beter begrip van *In de ban van de ring* behulpzaam kunnen zijn – zonder op volledigheid te kunnen of willen bogen. Waarin schuilt de aantrekkingskracht van het boek? Zit er een diepere boodschap onder de oppervlaktestructuur van het verhaal, en zo ja, welke is die dan? Daarbij schenk ik aandacht aan de volgende punten: (1) een genre- en structuurbepaling; (2) de allegorische benadering; (3) de christelijke uitleg; (4) de mythische lading; (5) de psychologische interpretatie. Tot slot (6) geef ik nog een inkijkje in Tolkiens filologische inspiratie.

I. GENRE- EN STRUCTUURBEPALING

In 1930, terwijl hij een stapel examens aan het nakijken was, merkte Tolkien dat hij onbewust op een lege achterkant van een vel het volgende geschreven had: 'In a hole in the ground there lived a hobbit.' Het duurde niet lang of Tolkien had het verhaal *The Hobbit*, zoals hij het noemde, voor tweederde uitgewerkt en getypt, om het daarna weer weg te leggen, en aan iets anders te beginnen dat dringerder was, namelijk een lezing voor de British Academy, een zeer eervolle uitnodiging. Voor die gelegenheid moest hij zijn eigen vakgebied weer op, en het resultaat mocht er zijn. De titel van de lezing, in 1936, was '*Beowulf*: The Monsters and the Critics'. De *Beowulf* is een lang Oudengels heldendicht dat verhaalt hoe Beowulf, een jonge prins, eerst twee mensachtige monsters doodt, en ten slotte, aan

(Jonk, 1977). Dit gedicht is niet alleen de kroon van de vroeg-middeleeuwse Engelse literatuur, maar ook het langste heldendicht uit de Germaanse wereld. Door de geleerden was de *Beowulf* vooral gebruikt om er allerlei historische weetjes over de vroeg-Germaanse wereld uit te peuteren, maar de studie van de creatief-literaire kant ervan was schromelijk verwaarloosd. Men had zich geërgerd aan die monsters als bijgelovige flauwekul, en betreurd dat de dichter niet meer aandacht had geschonken aan allerlei historische zaken en personen. In zijn lezing poogde Tolkien dat manco recht te zetten, en betoogde dat de anonieme dichter met opzet de monsters in het middelpunt had gezet en dat historische feiten voor een literaire waardering niet nodig waren. Tolkiens pleidooi bleek niet zonder vrucht, want vanaf de publicatie van zijn lezing nam de studie van het gedicht een nieuwe wending.⁴

Ondertussen was het onvoltooide typescript van *De Hobbit* toevallig in handen gekomen van de Londense uitgever Stanley Unwin, die er wel wat in zag. Hij drong er bij Tolkien op aan het boek af te maken, en vond gretig gehoor. In een paar maanden tijd stuurde Tolkien het volledige manuscript naar Londen, maar toen hij de drukproeven kreeg schrok hij zo van bepaalde onvolkomenheden en tegenstrijdigheden in het verhaal, dat hij meteen aan het herschrijven van bepaalde passages begon. Die moesten opnieuw door de drukker gezet worden. Eigenlijk was Tolkien nog steeds niet tevreden, maar toen de uitgever hem duidelijk maakte dat dit het moest zijn, gaf hij zich gewonnen. In de herfst van 1937 kwam het boek uit, en tegen Kerstmis was het uitverkocht. Amerika had ook belangstelling, en in 1938 verscheen het daar, om de prijs van de *New York Herald Tribune* te winnen voor het beste jeugdboek van het jaar. Stanley Unwin wreef in zijn handen, want hij bleek een bestseller gepubliceerd te hebben. Daar moest een vervolg op komen.

Het vervolg kwam er als *The Lord of the Rings*, zij het langzaam en moeizaam, na zeventien jaar. Tolkien was zich ervan bewust dat dit boek heel iets anders was dan *De Hobbit*. Was dat boek voor de jeugd geschreven, nu had hij een boek voor volwassenen geproduceerd. Oppervlakkig bezien vertonen beide boeken grote overeenkomsten, want in beide draait het om een figuur die huis en haard verlaat, een aantal avonturen beleeft, en ten slotte behouden thuis komt. Niet voor niets was de ondertitel van *De Hobbit*: *Daarheen en weer terug*. Met die ondertitel gaf Tolkien aan in wat voor genre het verhaal thuis hoort, namelijk dat van een queeste, zoals dat in de

woordenboek, 'een tocht of avontuur door een ridder ondernomen om iets te verkrijgen of om een grote daad te verrichten'. Met andere woorden, een ridder verlaat zijn kasteel of het hof van de koning om op avontuur te gaan en uiteindelijk succesvol weer thuis te keren. Als voorbeeld neem ik *Sir Gawain and the Green Knight*, een ridderroman uit het eind van de 14de eeuw, waarvan Tolkien zelf de standaardeditie bezorgde in 1925.⁵

Het is kerstmis aan Koning Arthurs hof, en er wordt een groot feestmaal gehouden. Opeens wordt de feestvreugde verstoord als een reusachtige man, geheel gekleed in het groen en gewapend met een slagbijl, de zaal binnenrijdt en Arthur uitdaagt hem het hoofd af te slaan op voorwaarde dat hij over een jaar Arthur het hoofd mag afslaan. Een van Arthurs ridders, Gawain, neemt de uitdaging aan voor Arthur, en slaat de Groene Ridder het hoofd af. De ridder pakt zijn hoofd op, en vertelt Gawain waar hij hem over een jaar kan vinden. Als het zomer is vertrekt Gawain, en na een lange tocht vol ontberingen en gevechten met allerlei tegenstanders, zowel natuurlijke als buitennatuurlijke, komt hij bij het kasteel van heer Bertilak. Daar wordt zijn kuisheid drie keer op de proef gesteld door de kasteelvrouw. Op de aangewezen dag gaat Gawain naar de afgesproken plek en moet drie keer toestaan dat de Groene Ridder – die niemand anders blijkt te zijn dan Bertilak – hem het hoofd probeert af te slaan. Gawain doorstaat de proef, en loopt slechts een schampwond op. Als overwinnaar keert hij naar Arthurs hof terug.

Kortom: *Sir Gawain and the Green Knight* is typisch een queesteverhaal van 'daarheen en weer terug'.

Maar de queeste die de hoofdplot vormt van *In de ban van de ring*, namelijk het vernietigen van de 'ene ring' in de Doemberg, maakt dat boek nog niet meteen tot een soort middeleeuwse ridderroman, waarin het draait om de lotgevallen van een individuele ridder die beantwoordt aan de gedragscode van de hoofse cultuur met zijn uitgebreide etiquette van vormen en manieren. Daarvoor is het verhaal te complex. Bovendien, de hoofdpersonen, Frodo en Sam, lijken bepaald niet op middeleeuwse ridders. Wel wordt de hoofse cultuur ten dele belichaamd in de bewoners van Gondor, Faramir en Boromir bijvoorbeeld, en, natuurlijk, in Stapper/Aragorn, wiens ware identiteit van troonpretendent van Gondor stukje bij beetje onthuld wordt.

veel ouder, is het epos of heldendicht. Volgens de Romeinse dichter Horatius handelt een epos over *res gestae regumque ducumque et tristia bella* ('over de vroegere daden van koningen en aanvoerders en trieste oorlogen'). Een epos speelt zich dus volgens Horatius af in het verleden, en de hoofdfiguren zijn koningen en legeraanvoerders, die oorlogen voeren met een jammerlijke afloop. Ook in deze omschrijving herkennen we de thematiek van *In de ban van de ring*. Wat wetenschappelijker kunnen we een heldendicht als volgt definiëren: het epos in strikte zin is (1) een lang verhalend gedicht over een ernstig onderwerp, dat (2) in een formele en verheven stijl verteld wordt, en (3) draait om een heroïsch of half-goddelijke figuur van wiens daden het lot van een stam, een volk of zelfs de wereld afhangt, (4) het speelt zich af in een groot geografisch gebied, (5) er worden bovenmenselijke daden in verricht, en (6) boven- en buitennatuurlijke wezens spelen er een actieve rol in, zoals goden en monsters (Abrams, 1981, 53-56).

Het is duidelijk dat ook het genre van het heldendicht weerklinkt in Tolkiens boek, zelfs meer nog dan dat van de ridderroman, al is het niet in dichtvorm geschreven. Wel vormen verhalende gedichten een wezenlijk onderdeel en verlenen het boek daardoor een poëtisch karakter. *In de ban van de ring* is ontegenzeggelijk een lang werk: 600.000 woorden verpakt in drie delen, die ieder op zich weer onderverdeeld zijn in twee 'boeken'. Het verhaal gaat aanvankelijk wat koddig van start en blijft daarmee nog onder het epische niveau. Hoewel de ernst snel toeneemt, ruimt Tolkien regelmatig ruimte in voor alledaagse, 'triviale' momenten waarmee hij de ernst van de situatie doorbreekt: zo wordt er regelmatig een pijpje gerookt op een rustmoment, of denkt Sam in het barre land van Mordor aan de piepers van zijn vader, de Oude Gabber. Maar hoe verder het boek komt, des te verhevener de stijl wordt. Veel van de personages in het verhaal bezigen een soort tale Kanaäns, soms erg poëtisch. De held Frodo is weliswaar niet van hetzelfde heroïsche kaliber als Beowulf of half-goddelijk zoals Achilles; integendeel, als Hobbit is Frodo maar een 'halfling', maar van zijn daden hangt wel het voortbestaan van zijn volk, ja van de hele wereld af. Het verhaal speelt zich af in een groot geografisch gebied, dat strekt van de Gouw in het westen tot Mordor in het oosten – niet voor niets zit er een kaart bij het boek –, en er worden bovenmenselijke daden in verricht. Ten slotte, buitennatuurlijke wezens en monsters hebben een belangrijke plaats in het verhaal; goden zijn echter opvallend afwezig. Ik kom op dat laatste nog terug.

ring sterk leunt op zowel het laat-middeleeuwse ridderverhaal als op het klassieke en vroeg-middeleeuwse heldendicht. Die overeenkomsten verklaren voor een groot deel de structuur van het verhaal. Eerst wordt de lezer nogal breedvoerig ingelicht, aanvankelijk in de Proloog door de alwetende verteller, en later, in het tweede hoofdstuk door Gandalf, over 'wat eraan vooraf ging'. Dankzij deze informatie kan de lezer zich wapenen met 'a willing suspense of disbelief', en neemt hij aan dat er Hobbits zijn, waar ze wonen, en vooral wie Bilbo Balings is, en hoe hij aan die bijzondere ring kwam. Nu kan het verhaal echt in gang gezet worden: Tolkien maakt daarbij vooral gebruik van de 'episodische' verteltechniek: er is niet één plot dat een doorlopend continuüm vormt (Frodo's opdracht), maar het verhaal bevat verschillende plots (bijvoorbeeld Gondor, Moria, Isengard, de Gouw), die vaak op knappe wijze aan elkaar gerelateerd zijn. De hoofdplot zelf is opgebouwd uit een aaneenschakeling van avonturen, haast op zichzelf staande eenheden – soms is de lasnaad nog zichtbaar –, die meestal afgesloten worden met een duidelijk rustpunt. Een toelichting aan de hand van Boek I kan deze opbouw duidelijk maken.

In Boek 1/2 spreekt Gandalf tegenover Frodo zijn vermoedens uit dat Bilbo's ring niet zomaar een magische ring is die de drager ervan onzichtbaar maakt, maar 'de ene ring', in een ver verleden door Elfen gesmeed. Die ring had de macht over twintig andere krachtige ringen, waarvan er nog maar drie over zijn in de 'vrije wereld', die door de Elfenheersers gedragen worden. De andere zeventien zijn of verloren geraakt of in het bezit gekomen van Sauron, de duistere heerser van het land Mordor, 'waar de schimmen zijn'. Als Sauron de ene ring kan bemachtigen, betekent dat de ondergang van de vrije wereld. Frodo neemt van Gandalf de opdracht aan deze ring, in gezelschap van zijn knecht Sam Gewissies en zijn vriend Pepijn, in voorlopige veiligheid naar Rivendel te brengen, de woonplaats van Elrond de Elf. Om niet te zeer op te vallen, kondigt Frodo zijn vertrek uit Hobbitstee aan als een verhuizing naar het rustiger Krikhol.

De spanning wordt er meteen al ingebracht met het verschijnen van de afschuwekkende Zwarte Ruiters. Het wordt een tocht met verrassingen en rustpunten: eerst een ontmoeting in het bos met trekkende elfen, dan een copieuze maaltijd bij boer Van der Made, de onverwachte komst van vriend Merijn, en de overtocht met de pont over de rivier de Brandewijn, onheilspellend nagestaard door een Zwarte Ruiter. Van daar gaat het naar

der, en nemen een omweg door het Oude Woud. Daar doemen levensbedreigende gevaren op, maar is er tot twee maal toe redding door de mysterieuze figuur van Tom Bombadil. Na het domein van Tom Bombadil verlaten te hebben, gaan ze verder naar de herberg De Steigerende pony in het grensdorp Breeg. Daar treffen ze tegen de afspraak in Gandalf niet aan, maar maken wel kennis met de geheimzinnige Stapper, die hen behoedt voor een nachtelijke aanslag door de Zwarte Ruiters. Hij voegt zich bij het gezelschap, als de laatste etappe naar Rivendel afgelegd moet worden. Opnieuw achterna gezeten door de Zwarte Ruiters, die dienaars van Sauron blijken te zijn, bereiken ze de heuvel Weertop, waar Frodo voor het eerst de ring omdoet, met bijna fatale gevolgen. Hij ontsnapt ternauwernood aan een aanval van de Ruiters, maar raakt daarbij wel zwaargewond. De tocht gaat verder en langzaam zakt Frodo in coma. Terwijl ze alweer op de hielten gezeten worden door de Zwarte Ruiters, verschijnt daar plotseling de elf Glorfindel, en door diens paard gedragen weet Frodo meer dood dan levend de rivier het Luidwater over te steken. Hij maakt nog net mee hoe de rivier plotseling opzwellt en de Zwarte Ruiters in de golven worden verzwolgen. Dan, veilig in het domein van Elrond, verliest hij het bewustzijn, en wordt naar Rivendel gebracht. Nu is er weer tijd voor de nodige rust in het verhaal.

Als de lezer deze beknopte weergave van Boek I tot zich door laat dringen, ontwaart hij een terugkerend patroon van rust ('stasis') naar opgebouwde spanning ('stijgende actie'), acuut gevaar ('verrassing'), bijna ondergang ('crisis'), onverwachte hulp of ontsnapping ternauwernood ('redding'), en nieuwe rust ('stasis'). Met de nodige variatie houdt Tolkien dit patroon tot het einde toe vol; de balans tussen spanning en rust vormt de dynamiek die de lezer de gelegenheid biedt zich steeds weer voor te bereiden op een nieuwe fase in het verhaal.

Er is nog een herkenbare trek in Tolkiens verteltechniek, die treffend naar voren komt in dit eerste boek. Het is de figuur van de weldoener. De eerste verrassende ontmoeting die Frodo, Sam en Pepijn meemaken als ze onderweg zijn, is met trekkende elfen. Door hen worden de vier vrienden gevoed, gelaafd en van proviand voorzien, evenals een dag later door boer Van der Made. Niet alleen kunnen ze bij Tom Bombadil en diens vrouw Goudbezie op verhaal komen – en wordt *en passant* hun blik voor het eerst geopend voor een 'andere' dan de hun vertrouwde wereld. Tom voorziet

grafheuvel. Regelmatig zal de figuur van de weldoener weerkeren in het verhaal (Bilbo, die Frodo zijn zwaard Prik en zijn maliënkolder van *mithril* schenkt; Galadriel, die Frodo een lichtgevend flesje, Sam een elfentouw, en alle vier een camouflerende elfenmantel meegeeft; Faramir, die Sam en Frodo ieder een prachtig bewerkte wandelstok meegeeft, en – natuurlijk – proviand). Is geven belangeloos, of, om het met een Oudengels spreekwoord te zeggen, 'kijkt elk geschenk over de schouder naar achteren'?

Boek I gunt ons niet alleen een blik in de structurele opbouw van het hele werk, maar ook in de conceptuele wereld van Tolkien. Het blijkt dan te gaan om thema's die zich makkelijk in een spreekwoord of gezegde laten samenvatten: er is meer dan het oog ziet; hoop doet leven; als de nood op z'n hoogst is, is redding nabij; in nood leert men zijn vrienden kennen. Spreekwoorden zijn gestolde, morele waarheden, zoals die tot stand zijn gekomen uit de alledaagse ervaring in een traditionele, voor-wetenschappelijke samenleving. Als mediëvist wist Tolkien de narratieve functie van spreekwoorden op waarde te schatten. Meer dan eens verzon hij nieuwe spreekwoorden voor zijn verhaal of bouwde hij bestaande spreekwoorden om. Spreekwoorden hebben meestal een moralistische strekking, en daaruit zou kunnen volgen dat Tolkien een morele boodschap heeft voor zijn lezers en dat zijn boek niet zomaar 'gewoon' een avonturenboek is.

Dat *In de ban van de ring*, afgezien van zijn omvang, meer dan een gewone avonturenroman is, blijkt onder meer uit de veelzijdige historische gelaagdheid van het verhaal. Al kan het boek heel goed los gelezen worden van *De Hobbit* – mede dankzij de Proloog en Gandalfs uitleg aan Frodo in Boek II/2 – het is duidelijk verweven met dat verhaal. Gandalf, Bilbo en Gollum bijvoorbeeld figureren ook in *De Hobbit*. Daarnaast zijn er talloze verwijzingen naar en toespelingen op personen en gebeurtenissen die niet in *De Hobbit* te vinden zijn. Pas na Tolkiens dood bleek dat *In de ban van de ring* enorm schatplichtig was aan een ander werk van hem, *De Silmarillion*. Postuum als 'Unvollendete' verschenen in 1977, maar al begonnen in de Eerste Wereldoorlog, bevat dit boek de weerslag van een leven lang werken aan de historische en mythologische verhalen die de kosmogonische, legendarische en taalkundige achtergrond vormen van de gebeurtenissen in *In de ban van de ring*.

We zagen hoe de eerste recensies van *In de ban van de ring* nogal tegenstrijdig waren. Volgens sommige critici was het niet veel meer dan een fors uit de kluiten gewassen jongensboek. En zeker, het kan gelezen worden als een avonturenroman. Ik twijfel er niet aan of mijn jongste zoon van 13 heeft het zo gelezen, al was het wel een *tour de force* voor hem om het boek uit te krijgen. Het vergt een groot uithoudingsvermogen van de jonge lezer, en een diepere betekenis van de thematiek zal hem stellig voor het grootste deel ontgaan. Die diepere betekenis hebben mensen er echter wel in gezocht én gevonden, hoewel er geen overeenstemming is bereikt over een eenduidige uitleg.

Aanvankelijk werd het boek vooral gelezen als een allegorie van de grote politieke gebeurtenissen van de 20ste eeuw. Een allegorie is een verhaal waarin de personen en daden, en soms de entourage waarin het verhaal zich afspeelt, zo gecomposeerd zijn, dat ze een samenhangende betekenis krijgen op het letterlijke niveau van betekenis, terwijl er tegelijkertijd een betekenis is op een tweede, dieper niveau dat verwijst naar iets of iemand anders. Denk bijvoorbeeld aan George Orwells *Animal Farm*, waarin de boerderij staat voor de Russische maatschappij, boer Jansen voor de onderdrukkende tsaar Nicolaas II, de varkens voor de communistische elite. Het oudste varken, de Oude Majoor, die de denker is, staat dan voor Karl Marx, Napoleon staat voor Stalin, Sneeuwbal voor Trotsky, enzovoort. Zo zou het verhaal van *In de ban van de ring* volgens sommigen een allegorische hervertelling zijn van de Tweede Wereldoorlog: de Reisgenoten, ieder voor zich een vertegenwoordiger van de volken in de westerse wereld – de Gouw, Rohan, Gondor, een tovenaars, Elfen en Dwergen –, zijn dan de Geallieerden die strijden tegen Sauron (zeg maar Hitler) en zijn bondgenoten, de Asmogendheden. De onbetrouwbare tovenaars Saruman en zijn troepen zouden dan moeten staan voor de Sovjets, en de gevaarlijke ring voor de atoombom. Op zich klinkt dat heel plausibel.

Tolkien heeft zich in 1966, in het voorwoord van de pocketeditie, met kracht verzet tegen zo'n allegorische uitleg. 'Ik heb een hartgrondige hekel aan allegorie in al haar verschijningsvormen en dat is altijd zo geweest sinds ik oud en voorzichtig genoeg werd om de aanwezigheid ervan te ontdekken.' Zo'n allegorische uitleg klopt niet, volgens Tolkien. Want je kunt niet zomaar de personen en gebeurtenissen in zijn boek vervangen door 20ste-eeuwse equivalenten. Wie in het boek zou dan Hitler

lan bijvoorbeeld de vernietiging van de ring of de weigering om de ring te gebruiken gelijkgesteld worden? De afloop van de Tweede Wereldoorlog was heel anders, en resulteerde in een nieuwe, Koude Oorlog. Waar Tolkien wel voor voelde is wat hij in zijn nieuwe voorwoord 'toepasselijkheid' noemde:

Ik geef verreweg de voorkeur aan geschiedenis, waar of verzonnen, met z'n gevarieerde 'toepasselijkheid' op het denken en de ervaring van de lezers. Ik denk dat velen 'toepasselijkheid' verwarren met 'allegorie', maar de ene berust op de vrijheid van de lezer, en de andere op de overheersing van de schrijver.

Natuurlijk, zo gaf Tolkien toe, 'kan een schrijver niet helemaal onberoerd blijven door zijn ervaring'. Sowieso was hij al zo'n eind gevorderd met zijn boek toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak, dat hij nauwelijks met die gebeurtenissen rekening kon houden. Zijn eigen traumatische ervaringen ageren veel verder terug, in de Eerste Wereldoorlog, op het slagveld van de Somme, want in die hel had hij zijn beste vrienden verloren. En de desolante toestand – fabrieken, vervuiling, landschapsvernieling – waarin Frodo en de zijnen de Gouw aantreffen bij hun terugkeer, heeft niets te maken met de desastreuze politiek van de Labour Partij in de naoorlogse jaren. Nadrukkelijk stelt Tolkien in het voorwoord dat die episode in het verhaal ontwikkeld is 'zonder enige allegorische betekenis of toespeling op de hedendaagse politiek'.

Al die pertinente ontkenningen willen echter niet zeggen dat er in het verhaal geen parallellen te vinden zijn met gebeurtenissen in de Europese politiek van de eerste helft der 20ste eeuw. Ontegenzeggelijk heeft Tolkien zijn ervaringen in het boek verwerkt, alleen ze komen er niet in voor als een samenhangend geheel, zoals van een allegorie verwacht mag worden.

Een mooi voorbeeld van ervaringsverwerking volgens Shippey is de kwestie van de Rammas Echor (Shippey, 2000, 165-166). Zo noemden de mensen van Gondor 'de buitenste muur die ze met grote inspanning hadden opgetrokken, nadat Ithilien onder de schaduw van hun Vijand was gevallen'. De muur wordt voor het eerst genoemd in Boek V/1, als Gandalf met Pepijn naar Minas Tirith rijdt, de versterking bij de voorde in de rivier de Anduin. Op dat moment wordt er nog steeds aan gebouwd en Gandalf zegt tegen de bouwlieden dat hun werk veel te laat is, en verspilt-

Maar ze negeren hem en gaan door met hun werk. Rammas Echor wordt weer genoemd in Boek v/4, als Denethor, de stadhouder van Gondor, volhoudt dat de verdedigingsgordel, 'met zoveel moeite gemaakt', niet verlaten kan worden. Faramir, zijn zoon, is tegen een bemanning van de muur, maar Denethor houdt vol, met als desastreus resultaat dat Faramir gewond raakt en bijna het leven laat. De muur blijkt in de strijd niet die functie te kunnen vervullen waarvoor hij gebouwd was. De hele kwestie lijkt geïnspireerd te zijn door de Maginotlinie, de verdedigingslinie die in de jaren dertig in Frankrijk gebouwd werd om te voorkomen dat Duitsland ooit nog Frankrijk kon binnenvallen. Uiteindelijk bleek het gigantische strategische bouwwerk voor niets te zijn. Zo is het ook met meer episodes die allegorisch geduid zijn, zoals de Zuivering van de Gouw (vi/8), een ietwat los-bungelend naspel van het grote drama, en naar het zich laat aanzien geschreven om de tovenaars Saruman en diens handlangers Slang-tong aan hun verdiende einde te laten komen. De Gouw blijkt te zijn overgenomen door een aantal Hobbits, die er politiek-economische ideeën en praktijken op na houden die sterk doen denken aan de socialistische geleide-economie zoals voorgestaan door de naoorlogse Labour Partij. Hoewel Tolkiens afkeer van een dergelijke politiek hier wel naar boven lijkt te komen, en er dus van een zekere 'toepasselijkheid' sprake is, weerstaat dit hoofdstuk toch een systematische allegorische interpretatie van personen en gebeurtenissen.

3. DE CHRISTELIJKE UITLEG⁶

Het verhaal is dus geen doorlopende politieke allegorie. Maar hoe zit het met de veelgehoorde opvatting dat het een religieuze, christelijke betekenis heeft? Ook daar had Tolkien een uitgesproken mening over. In 1953 schreef hij aan een bevriende jezuïet:

In de ban van de ring is natuurlijk een fundamenteel religieus en katholiek werk; aanvankelijk onbewust, maar bewust in de herziening. Daarom heb ik in die verzonden wereld geen verwijzingen naar zoiets als 'religie', eredienst of godsdienstige gebruiken verwerkt, of ze er weer uitgesneden. Want het religieuze element is geabsorbeerd in het verhaal en de symboliek. (Tolkien & Carpenter, 1982, nr. 152)

katholiek of zelfs maar religieus is. Geen enkele persoon lijkt religieuze gevoelens te koesteren of religieuze gebruiken na te leven. De Hobbits zijn vrolijk en zorgeloos, hebben allerlei gewoonten, maar nauwelijks rituelen. Ze dopen niet, of iets wat daarop lijkt, trouwen niet plechtig, en hebben geen gewijde grond waarin ze hun doden begraven. Ze hebben lange stambomen, maar aan het begin van hun geschiedenis staat geen Schepper. De Dweren daarentegen hebben wel schitterend uitgevoerde grafstenen, maar wat er precies met hun doden gebeurt na de dood wordt niet verteld. De Ruiters van Rohan lijken in veel opzichten op de Angelsaksen, de Germaanse stammen die in de 5de eeuw na Christus de Noordzee overstaken en zich in Brittannië vestigden, voordat de zendelingen rond 600 kwamen om hen te bekeren van hun geloof in Wodan en Donar in dat van God en Jezus Christus. Maar er is nauwelijks een spoor van heidens geloof bij hen te vinden. Nauwelijks, op de berg Halifirien na, op de grens van hun domein. Dat woord is verbasterd Oudengels *halig fyrûen* 'heilige berg', maar waarom die berg heilig is, krijgen we niet te weten. Wel zijn de Rohirrim zeer nauwkeurig in het ritueel waarmee ze hun gevallen in de strijd en hun koningen aan de aarde toevertrouwen. De begrafenis van koning Theoden in een grafheuvel wordt gedetailleerd beschreven, en het ritueel lijkt verbluffend veel op dat waarmee Beowulf begraven wordt; opnieuw, over een leven in een hiernamaals horen we niets (vi/6). Alleen de mensen van Gondor lijken iets van godsdienstige rituelen te hebben. Als Sam en Frodo bij Faramir in diens schuilplaats in Ithilien zijn en aan tafel aanzitten, kijken Faramir en zijn mannen eerst naar het Westen en zwijgen voor ze beginnen te eten, terwijl Sam en Frodo, als het ware zonder te bidden, meteen aanvallen. Op Faramirs vraag of ze niets doen of zeggen voor het eten antwoorden ze verbaasd van nee, en Faramir legt hun uit: 'Zo doen we altijd, we kijken naar Numénor dat geweest is, en naar de Elfenwoon die daarachter ligt, en naar wat achter de Elfenwoon ligt en nog komen zal' (iv/5). Deze reflectie over verleden, heden en toekomst vertoont een opmerkelijke overeenkomst met de temporele drieslag in de groet uit de Openbaring van Johannes 1,4: 'van Hem die is, die was en die komen zal'. Gaat het bij Johannes echter over de transcendente God die niet aan tijd gebonden is, bij de mensen van Gondor is sprake van een immanente heilsverwachting.

Als Denethor, de stadhouder, tijdens het beleg van Gondor ten prooi valt aan wanhoop (een zware zonde vanuit christelijk standpunt) en een

bestraffend toe:

U hebt niet de bevoegdheid, Stadhouder van Gondor, om het uur van uw dood te bevelen. En alleen de *heidense* koningen onder de overheersing van de Zwarte Macht deden dat, de hand aan zichzelf slaand uit trots en wanhoop, hun verwanten vermoordend om hun eigen dood te verlichten. (v/7)

Eigenaardig, dat woord 'heidens', want wat betekent het hier? 'Heidens' is een typisch christelijk woord (in tegenstelling tot bijvoorbeeld 'ongelovig'), dat lijkt te impliceren dat Denethor en de zijnen niet heidens zijn, maar christenen. Dat laatste wordt echter nergens expliciet gesteld, en lijkt in tegenspraak met wat Faramir aan Frodo en Sam had uitgelegd. Tolkiens brief aan zijn jezuïetische vriend blijft dus problematisch, ja paradoxaal: 'fundamenteel katholiek', maar geen woord over Christus. Ook in dit opzicht is er een parallel met de *Beowulf*. Hoewel dat heldendicht duidelijk door een monnik op perkament is gezet (en trouwens in een handschrift staat, dat ook een poëtische bewerking van het apocriefe oudtestamentische bijbelboek Judit bevat), wordt Christus in de *Beowulf* niet één keer genoemd, en blijft God, wanneer hij genoemd wordt, een soort vage monotheïstische god, en zeker niet God de Vader, zoals christenen die kennen.

Openlijk christelijk is Tolkiens boek dus niet, en dat kan ook niet in een wereld waarin God zich (nog) niet geopenbaard heeft. Maar zoals in de Middeleeuwen Vergilius gelezen werd als een heidens dichter die onbewust de messias had aangekondigd in zijn vierde *Eclogie*, zo lijkt Tolkien ook te zinspelen op de komst van Christus. Als de Ring in de krater valt, brengt dat een aardbeving teweeg die tot in Gondor gevoeld wordt, ook door Faramir en Eowyn (vi/5). Even vrezen de twee het ergste, maar dan klaart de lucht op en komt een Adelaar aangevlogen die tijdingen brengt waarop de mensen niet hadden durven hopen. Hij breekt uit in gezang:

Zingt nu, gijlieden van de Toren van Anor,
want het Rijk van Sauron is voor altijd ten einde,
en de Zwarte Toren ligt omver.

Zingt en verneugt u, gijlieden van de wachttorens,
want uw wake was niet te vergeefs,
en de Zwarte Poort is gebroken,
en uw Koning is erdoor gegaan,
en hij triomfeert nu.

Zingt en weest blij, kinderen van het Westen,
want uw Koning zal weerkeren,
en hij zal onder u leven,
al uw levensdagen.

En de Boom die verdord was zal worden vernieuwd,
en hij zal hem planten op een hoge plaats,
en de Stad zal gezegend zijn.

Zingt, al gijlieden.

Dit lied bevat verscheidene echo's van de Psalmen, maar vooral van Psalm 24: 'Heft poorten, uw hoofden omhoog, opdat de Koning der ere inga./ Wie is toch die Koning der ere? De Here, sterk en geweldig'. In de middeleeuwse kerk werd Psalm 24 in verband gebracht met Christus, die na zijn dood, maar voor zijn opstanding, de poorten der hel openbreekt, en zegevierend de aartsvaders, Mozes, de profeten en alle rechtvaardigen van het Oude Verbond redt en in triomf meeneemt naar de hemel. Natuurlijk wist de dichter van Psalm 24 dat nog niet – hij had het over zijn eigentijdse koning van Israël – maar onbewust profeteerde hij ook over Christus de koning. Net zo, zou je kunnen zeggen, zingt de adelaar in zijn blijde boodschap niet over de poorten der hel, maar over de poort van Morannon, en de koning verwijst naar Aragorn en niet naar Christus. Toch kunnen wij in het lied een verkapt verwijzing naar Christus lezen, net als de Boom doet denken aan de afgehouden tronk van Isaï, die weer zal ontspruiten, zoals Jesaja de messias aankondigt (Jesaja 11,8; Romeinen 15,12), en zoals de Stad lijkt toe te spelen op het nieuwe Jeruzalem.⁷

Significant in christelijk opzicht is bovendien dat de Ring vernietigd wordt op 25 maart, nog steeds gevierd als Maria Boodschap (negen maanden voor de geboorte van Christus), maar in de middeleeuwse traditie ook de dag van Christus' kruisiging, en de laatste dag van de schepping. Ook hier, heel onopvallend maar wel uitgekend, plaatst Tolkien een verwij-

ke aspecten nauwelijks noemen. Wie echter let op de drijfveren van de hoofdfiguren, zal ontdekken dat Paulus' samenvatting van het christelijk geloof – geloof, hoop en liefde – een cruciale rol spelen: geloof in het goede, hoop op verlossing, en liefde voor de naaste.

4. DE MYTHISCHE LADING

Veel lezers hebben in Tolkiens boek een mythische dimensie ervaren. Tolkien zelf heeft zich uitdrukkelijk met mythologie beziggehouden, niet alleen beroepshalve – hij las de IJslandse *Edda* vol Germaanse godenliederen met zijn studenten – maar ook als scheppend auteur: zijn leven lang werkte hij aan de creatie van zijn eigen mythische wereld en mythologie ineen, *De Silmarillion*. Dat Tolkien een mythische lading aan het verhaal van *In de ban van de ring* heeft gegeven is een veronderstelling die dan voor de hand ligt. Een mythe is een verhaal dat een basaal probleem probeert te verklaren, zoals 'Als God almachtig en goed is, hoe komt het kwaad dan in deze wereld?', 'Als alle mensen van Adam en Eva afstammen, hoe komen er dan zoveel talen in de wereld?' Op dat soort vragen geven mythen antwoorden. Maar welke basale vragen liggen dan ten grondslag aan *In de ban van de ring*, en worden door Tolkien naar een mythisch vlak verheven?

Ik geloof dat een van Tolkiens brandendste vragen is wat de aard van het kwaad is (m.n. Shippey, 2000, 128–142). In de christelijke traditie zijn daar twee antwoorden op gegeven. Het ene is de orthodoxe opvatting, zoals verwoord door de kerkvader Augustinus (354–430) en overgenomen door zowel katholieken als protestanten, dat er niet zoiets is als het kwaad. God heeft alles goed geschapen. Kwaad is niets, het is de afwezigheid van het goede. Het kwade kan zelf niets scheppen, het was ook niet geschapen, maar kwam voort uit de vrije wil van Satan, en uit die van Adam en Eva, om zich van God af te keren. Uiteindelijk zal het kwaad worden geëlimineerd, net zoals de Val van Adam werd goedge maakt door de komst van Christus, de tweede Adam (Augustinus, *De civitate Dei* XIX, xiii). Met regelmaat komt deze Augustiniaanse opvatting over het kwaad naar boven in *In de ban van de ring*. Zelfs in Mordor stelt Frodo: 'de Schaduw (...) kan alleen maar naäpen, hij kan niets maken: geen echt nieuwe eigen dingen' (VI/1). Fangorn/Boombaard heeft al eerder beweerd: 'Trollen zijn slechts namaaksels, gemaakt door de Vijand in de Grote Duisternis om de Enten te bespotten, zoals Orks imitaties van Elfen waren' (III/4). Nog

begin is niets kwaad. Zelfs Sauron was dat niet' (II/2).

De andere opvatting, weliswaar door de kerk bestreden als ketters, is dat het kwaad wel een zelfstandige werkelijkheid is, en niet slechts een afwezigheid van het goede. Het kwaad kan weerstaan worden, en het zou zelfs plichtsverzaking zijn het kwaad niet te weerstaan. Deze opvatting is in de 3de eeuw na Christus uitgewerkt door de Pers Mani. Volgens deze dualistische leer is de wereld een slagveld waar permanent strijd wordt geleverd tussen Goed en Kwaad, als twee gelijke grootheden. De mens, aldus Mani, moet zich aan de kant van het goede scharen en het kwade bestrijden.

De focus van die twee opvattingen van het Kwade is belichaamd in de Ring. Het eigenaardige van de Ring is namelijk dat hij twee kanten heeft: hij is niet alleen een object, maar lijkt ook een wil te hebben. Dat laatste aspect komt meer dan eens naar boven. Volgens Gandalf 'verliet' de Ring Gollum, op zoek naar een nieuwe eigenaar. Toen Frodo de ring aan Gandalf wilde laten zien, 'voelde hij ineens heel zwaar aan, alsof de ring of Frodo op de een of andere manier niet wilde dat Gandalf hem zou aanraken' (I/2). De Ring glipte ongewild om Frodo's vinger in de herberg De steigerende pony, en maakte zo zijn aanwezigheid bekend. De Ring 'verraadde Isildur', zodat deze ten slachtoffer viel aan de pijlen van de Orks. Die eigen wil van de Ring blijft actief door het hele verhaal heen, nu eens als een object met gevoel, dan weer als een, wat Tom Shippey noemt, psychische versterker (Shippey, 2000, 138–139). Met dat laatste bedoelt Shippey dat de Ring bepaalde negatieve karaktereigenschappen van de drager uitvergroot. Bilbo wordt steeds hebberiger. Op Boromir heeft de Ring het effect te denken dat Sauron met militaire middelen verslagen kan worden, op Sam dat hij zich groter acht dan hij is. En op Frodo? De tweeslachtigheid van de Ring komt misschien wel het mooiste uit als Frodo de Ring omdoet om aan Boromir te ontsnappen, het enige dat hij kon doen, volgens de verteller. Maar hij houdt hem om als hij ontsnapt is, beklimt de top van Amon Hen en gaat zitten op de Troon van het Gezicht. Daar merkt hij dat het oog van Sauron hem zoekt, en hij springt van de troon om zich te verstoppen.

Hij hoorde zichzelf uitroepen: *Nooit, nooit!* Of was het *Jazeker, ik kom – ik kom naar je toe?* Hij wist het niet. Toen, als een flits uit een ander machtig punt, kwam er een gedachte bij hem op: *Doe hem af! Doe hem af! Dwaas, doe hem af!* Die twee machten streden in hem. (II/10)

later te weten, door Gandalf. Maar waarom roept hij: *Nooit, nooit!* en: *Ja zeker, ik kom, ik kom naar je toe?* Is dat een innerlijke tweestrijd tussen zijn bewuste wil om het kwaad te weerstaan en zijn onbewuste wil om toe te geven aan het kwaad? Met andere woorden: komt het kwaad van buitenaf (Saurons stem) en van binnenuit?

Meermalen wordt Frodo op de proef gesteld, met als hoogtepunt wanneer hij in Sammath Naur is, het binnenste van de Doemberg, en de Ring in de krater moet gooien. Op dat cruciale moment zegt hij: 'Ik zal die daad niet verrichten. De Ring is van mij!', en schuift de ring om zijn vinger. Hier kon het flesje van Galadriel hem niet meer helpen, zoals in Shelobs duistere hol, want hier is hij in 'het hart van het Rijk van Sauron (...) alle andere machten waren hier getemperd'. Moeten we Frodo's wil en zijn goede eigenschappen daar ook toe rekenen? Als dat zo is, kan Frodo niet verantwoordelijk gesteld worden voor zijn daden, en zou het Kwade een zelfstandige kracht zijn. Maar dat is het manicheïstische standpunt, en in wezen ketters. Frodo kan niet door en door kwaad zijn, want anders had hij de Doemberg niet bereikt. Het lijkt of Tolkien niet goed uit dit dilemma kan komen, en de oplossing is dan ook verrassend: Gollum springt te voorschijn, bijt Frodo's ringvinger af en tuimelt de krater in. Dat kan, dankzij de vergevingsgezindheid die Frodo keer op keer aan Gollum betoond had. Gandalf had het hem duidelijk moeten maken toen Frodo zich afvroeg waarom Gollum niet gewoon gedood kon worden, want dat verdiende hij toch. 'Verdiene', had Gandalf gezegd, 'velen die leven verdienen de dood. En sommigen die sterven, verdienen het leven. Kun jij het hun geven?' (1/2). Gandalf suggereerde ook dat er misschien nog een rol voor Gollum is weggelegd. Zo ergens, dan hier. Frodo wordt door Gollum van zijn 'zonde' gered, maar het kost hem wel zijn vinger. Wie een beetje met de bijbel vertrouwd is, moet hier denken aan Jezus' krachtige uitspraak: 'Als uw hand of uw voet u tot zonde verleidt, hou hem af enwerp hem weg. Want het is beter voor u verminkt of kreupel ten leven in te gaan, dan met twee handen of met twee voeten in het eeuwige vuur geworpen te worden' (Matteüs 18,8). De paradox is dat Frodo verminkt zijn leven moet vervolgen, terwijl Gollum in het vuur verdwijnt. Tolkien zelf heeft in reactie op een recensent die meende dat er te vaak genade werd betoond aan Orks, geschreven dat hij bij het schrijven van Frodo's beproeving moest denken aan de zesde bede uit het Onze Vader:

Zeker, hoe vaak kwartier gegeven wordt is niet aan de orde in een boek dat Vergevingsgezindheid (Mercy) uitademt van het begin tot aan het eind: waarin de centrale held tenslotte ontdaan is van alle wapenen, behalve zijn vrije wil? 'Leid ons niet in verzoeking, maar verlos ons van het kwade', zijn de woorden die me door de gedachten schieten, en waarvan de scène in Sammath Naur als een sprookjes-exemplum bedoeld waren.⁸

Hoeveel verzoeking kan een mens redelijkerwijs weerstaan? – dat is een centrale vraag waar Tolkien mee worstelde, en ook in welke vorm de verlossing zich voor kan doen. Verzoeking, het is een probleem dat we meermaals terugzien in *In de ban van de ring*: Boromir kan de Ring niet weerstaan, Galadriel wel. Sam draagt de ring één keer, en lijkt er niet onder te lijden. Maar waarom dat zo is, wordt ons niet onthuld.

Eén punt wil ik hier nog naar voren brengen, en dat is Tolkiens idee van de *eucatastrophe*, de goede ramp (Tolkien, 2000, 167-171). In een lezing over 'fairy tales' – en die zijn dieper van betekenis dan gewone sprookjes – speelt de eukatastrofe een grote rol. In alle grote mythen en verhalen draait het om zo'n 'goede ramp'. De mooiste voorbeelden zijn te vinden in de bijbel. Volgens Tolkien is Christus' geboorte de eukatastrofe van de geschiedenis van de mens. En de wederopstanding is de eukatastrofe van Christus' menswording. Het is een moment waarop we haast gedwongen worden te zeggen: 'Ja, zo is het. Gloria!' Het brengt onverwachte vreugde. Daarom is voor Tolkien het Evangelie, *eu-angelium*, 'goede boodschap', de mythe die alle andere overstijgt en in zich opneemt. Het Evangelie heeft de andere mythen, legendes en volksverhalen niet afgeschafte, maar geheiligd. In *In de ban van de ring* is Gollums onverwachte tussenkomst in Sammath Naur de grootste eukatastrofe in het verhaal.

5. DE PSYCHOLOGISCHE INTERPRETATIE

Er is nog een andere lijn van kritische analyse op *In de ban van de ring* losgelaten, de psychologische. Met al zijn eigenaardige wezens, voorwerpen en gebeurtenissen nodigt het boek als het ware daartoe uit. Sommige critici merken op dat het verhaal maar een magere plaats inruimt voor vrouwen, en dat de personages niet of nauwelijks een seksuele kant lijken te hebben. Bilbo is vrijgezel, net als Frodo. Elronds vrouw Celebrian krijgen we niet te zien, Denethor is weduwnaar, de Entvrouwen zijn verdwenen.

Galadriel, vrouw van Celeborn, en Eowyn, prinses van de Ruiters van Rohan. Op de achtergrond speelt dan nog Sams toekomstige vrouw Roosje. Twee Elfen, een Mens, en een Hobbit. Arwen wordt in het boek tamelijk passief afgeschilderd. Ze heeft haar liefde aan Aragorn verklaard en weet dat ze daarmee haar onsterfelijkheid als elf moet opgeven. Initiatieven neemt ze niet of nauwelijks. Galadriel lijkt op de ideale vrouw uit de ridderromans, onbereikbaar schoon, een haast vergoddelijke vrouw. Zij komt beter uit de verf dan haar man Celeborn, is leider van de Boselfen, en daarmee leider van een van de vrije volken van Midden-aarde. En ze heeft statuut: ze weerstaat Frodo's aanbod om de Ring over te nemen. Heel even krijgen we Galadriel dan te zien in haar ware en tevens verschrikkelijke grootheid, maar al gauw neemt ze, althans in Frodo's ogen, weer haar gewone gestalte aan. Ze blijkt een weldoener door de geschenken die ze meegeeft, maar blijft desondanks min of meer stereotypisch. Eowyn is wat we nu zouden noemen, een man die in een vrouwenlichaam is geboren. Als we haar voor het eerst ontmoeten, loopt ze met de beker door de medezaal naar Aragorn om hem te bedienen. Ongelukkigerwijs wordt ze verliefd op hem, een liefde die nooit tot bloei kan komen omdat Aragorn's liefde al voor een ander bestemd is. Hoewel Eowyn een schildmaagd genoemd wordt, kan ze als vrouw de waarden van haar volk – dapperheid en moed in de strijd – niet in praktijk brengen. Ze komt pas tot zelfvervulling nadat ze zich als krijger heeft vermomd. Als Dernhelm ('geheime bedekking' betekent die naam) speelt ze dan een belangrijke rol in de Slag op de velden van Pellenor: ze doodt de Nazgûl, van wie gold dat geen man hem kon doden. Maar die rol speelt ze wel in haar hoedanigheid als man. Toch is er voor haar nog geluk weggelegd: uiteindelijk wordt haar liefde opgewekt door Faramir en wordt ze met hem in de echt verbonden. Sams geliefde Roosje, ten slotte, krijgt weinig anders toebedeeld dan moeder van vele kinderen te worden.

De uitingen van echte genegenheid, van liefde, betreffen altijd mannen onderling, met als roerendste voorbeeld de relatie tussen Frodo en Sam. Had Tolkien iets tegen vrouwen? In een Freudiaans geïnspireerd opstel heeft Brenda Partridge geopperd dat Tolkien wellicht latent homoseksueel was (1983). Zij baseert die opvatting op het feit dat Tolkien en zijn vrouw in twee verschillende kamers sliepen; dat hij jaloers werd toen C.S. Lewis zo gecharmeerd was van Charles Williams, een nieuw lid van de Inklings;⁹ en dat hij van slag was door Lewis' huwelijk op late leeftijd.

Partridge juist is. Veel Engelse echtparen uit de middenklasse in die tijd sliepen gescheiden; het is nooit leuk als je plotseling een vriend moet delen; en trouwen met een gescheiden vrouw, zoals Lewis deed, is iets wat voor rooms-katholieken ontoelaatbaar is. Hoe het ook zij, met deze interpretatie ventileert Partridge nog meer. Dat vrouwen een bedreiging voor Tolkien vormden, komt volgens haar het beste uit in het gevecht van Frodo met Shelob, de reuzenspin, die nadrukkelijk vrouwelijk is. Shelob's grot staat, volgens Partridge, voor het vrouwelijk geslachtsorgaan, donker, eng en walgelijk stinkend, en de webben die er hangen stellen het schaamhaar voor. Als Frodo die webben met zijn zwaard – een fallisch symbool – doorklieft, moeten we daarvoor de gewelddadige doorboring van het maagdenvlies lezen. Veelbetekenend legt Frodo het loodje in de ontmoeting met deze archetypische vrouw. Sams gevecht met Shelob doet de strijd tussen man en vrouw nog eens dunnetjes over en hij wijst de vrouw ten slotte haar plaats: op haar rug.

Ik heb moeite met zo'n interpretatie, en Tolkien zou dat zeker gehad hebben, alhoewel die past in zijn onderscheid tussen 'toepasselijkheid' en 'allegorie'. De interpretatie hier ligt in de geest van de lezer en is er stellig niet met opzet door Tolkien in gelegd. Hoe moeten we dan die overwegend passieve rol van vrouwen verklaren? Het antwoord ligt waarschijnlijk in de heldenverhalen die Tolkien bij zijn scheppende fantasie geholpen hebben. Ook in die wereld was geen grote rol weggelegd voor vrouwen. In de *Beowulf*, bijvoorbeeld, komen wel vrouwen voor, maar die hebben, net als Eowyn, voornamelijk de ceremoniële functie van bekerdrager bij het feest. De grote genegenheid in dat gedicht is die tussen de held Beowulf en zijn schilddrager Wiglaf. In diens armen sterft de zwaargewonde Beowulf, maar niet nadat Wiglaf zijn liefde voor zijn heer heeft uitgesproken. Eenzelfde ontroerende scène vinden we na het gevecht met Shelob, wanneer Sam Frodo in zijn armen neemt en veronderstelt dat zijn heer gestorven is. Wat lezers zich tegenwoordig niet goed meer kunnen voorstellen is hoe tussen twee mannen in de ontberingen van het krijgsgeweld een speciale band van genegenheid kan ontstaan. Tolkien had dat meegemaakt en gezien in de loopgraven bij de Somme. Die ervaringen, en zijn vertrouwdheid met de middeleeuwse epiek, verklaren de ondergeschikte rol die vrouwen spelen in *In de ban van de ring*.

Na deze verschillende interpretatiemogelijkheden te hebben geschetst, wil ik tot slot aanstippen hoe Tolkiens filologisch vakmanschap hem inspiratie verleende bij het schrijven van *In de ban van de ring*. Volgens de filosoof-classicus Nietzsche is filologie:

jene ehrwürdige Kunst, welche von ihrem Verehrer vor Allem Eins heischt, bei Seite gehn, sich Zeit lassen, still werden, langsam werden –, als eine Goldschmiedekunst und –kennerschaft des Wortes, die lauter feine vorsichtige Arbeit abzuthun hat und Nichts erreicht, wenn sie es nicht lento erreicht. (Nietzsche, 1971, 9)

Wie als filoloog een tekst wil lezen, moet zichzelf de tijd gunnen en elk woord afwegen. Tolkien beweerde dat hij elk van de 600.000 woorden in *In de ban van de ring* had afgewogen en geproefd. Meer in het algemeen is filologie die tak van wetenschap die een tekst, en dan met name een tekst uit een oudere taalfase, probeert open te leggen in al zijn facetten, zodat de volle betekenis ervan naar boven kan worden gehaald. Voor Tolkien en zijn tijdgenoten hield dat vooral in dat de etymologie van woorden onderzocht werd. Immers, zo meende men, in de grondbetekenis van het woord lag een hele culturele geschiedenis besloten.

Neem bijvoorbeeld het woord 'elf'. Het woord komt niet alleen voor als *ælf* in het Oudengels, maar ook als *alve* in het Middelnederlands, als *alp* in het Oudhoogduits, en als *alfr* in het Oudnoors; kortom het is een woord dat terug moet gaan tot de tijd voor de Germanen zich opsplitten in allerlei verschillende volken. Bovendien is het op een hoger vlak verwant met het Latijnse *albus* 'stralend wit' en werd het in Tolkiens tijd verbonden met Sanskriet *rbhu-* 'half-goddelijke kunstenaar'.¹⁰ Het woord blijkt uiteindelijk dus terug te gaan op het Indo-Europees, de oertaal waaruit de meeste Europese en Indische talen zijn ontstaan. Deze gereconstrueerde grondbetekenis van het woord paste Tolkien toe op zijn heerscheping van de elfen. Er zijn veel Oudengelse persoonsnamen die samengesteld zijn met het woord 'elf'. Stuk voor stuk hebben ze een positieve betekenis, zoals *Ælfred* 'elf-raad', *Ælfwine* 'elf-vriend', *Ælfnoth* 'elf-dapper', *Ælfhryth* 'elf-krachtig', *Ælfhere* 'elf-leger', *Ælfric* 'elf-machtig'. Er is ook een poëtisch bijvoeglijk naamwoord *ælfsciene* 'stralend als een elf', dat slechts twee keer voorkomt: een keer voor Sara en een keer voor Judith, beiden bijbelse vrouwen. Die persoonsnamen en dat bijvoeglijk naamwoord reiken wat

moet Tolkien geconcludeerd hebben dat elfen voor de Germanen een positieve categorie waren en dat ze een bepaalde 'uitstraling' hadden. Dat er ooit verschillende soorten elfen en elfengeslachten geweest waren, had Tolkien ook begrepen uit de Oudengelse woordenschat: *dunælf* 'heuvel-elf', *feldelfen* 'veldelvin', *muntelfen* 'bergelvin', *sæelfen* 'zee-elvin', *wuduælf* 'boself', *wilde ælf* 'wilde elf', *ælfscynn* 'het elfengeslacht'.¹¹ Na de kerstening werden elfen echter door de kerk in het hokje 'heidens' en dus 'gevaarlijk' geplaatst, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de *Beowulf* (r. 111–13):

Danon untydras	ealle onwocon,
eotenas ond ylfe	ond orcneas,
swylce gygantas,	þa wið Gode wunnon.

('Van hem [Kain] ontsproten alle kwade reuzen en elfen en orks, zulke giganten die tegen God vochten'.)

Voor de *Beowulf*-dichter waren enten, elfen en orks één pot nat, behorend tot het kamp dat tegen God vocht. Dat gold niet voor Tolkien. In zijn heerscheping van de elfen voor *In de ban van de ring* bracht hij de elfen terug naar de toestand zoals die naar zijn mening voor de kerstening geweest moest zijn.

Eenzelfde aanpak zien we met de Wozen of Wilde Bosmensen (v/5), een geheimzinnig woudvolk, in de buurt van Gondor, dat bijna uitgestorven is. Dat woord had Tolkien slechts één keer kunnen vinden in het Oudengels, waar het voorkomt in een vertaling van een Latijnse zin: *Satiri, vel fauni, vel celini, vel fauni ficarii: unfæle men, wuduwásan, unfæle wih-tu* ('boze mannen, woud'wozen', booswichten'). Maar ook veel later, in de Middengelse *Sir Gawain and the Green Knight* (r. 721), komt het woord voor, en wel in een opsomming van monsters tegen wie Gawain het moest opnemen op weg naar zijn bestemming: *Sumwhyle with wodmos he werres, that woned in the knarres* ('Soms vecht hij met woud'wozen', die in de steile rotsen wonen'). Met zulke summiere gegevens creëerde Tolkien het boomachtige woudvolk, dat bijna uitgestorven is, maar nog één keer wraak kan nemen op de Orks van Sauron. Ik zou nog veel meer voorbeelden kunnen geven van de manier waarop Tolkien zijn kennis van het Oud- en Middengels heeft aangewend bij de schepping van zijn Middeleeuwen. Zijn fenomenale kennis van die talen en literaturen, maar ook van die van het oude Scandinavië, ligt ten grondslag aan ontstaan, ont-

boven het geheel van de samenstellende delen, grote en kleine. Dat is te danken aan Tolkiens scheppingsvermogen en virtuoze taalgebruik.

Literatuur

- Abrams, M.H. (1981), *A glossary of literary terms*, 6de ed. Harcourt Brace Jovanovich: Fort Worth.
- Beard, H.N. en D.C. Kenney (1969), *Bored of the Rings. A parody of J.R.R. Tolkien's 'Lord of the Rings'*. New York: New American Library.
- Carpenter, Humphrey (1977), *J.R.R. Tolkien. A biography*. Londen: Unwin, 1977.
- Jonk, Jan, vert. (1977), *'Beowulf'. Een prozavertaling*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Nietzsche, Friedrich (1971), *Morgenröthe. Nachgelassene Fragmente, Anfang 1880 bis Frühjahr 1881*. Nietzsche Werke v. 1, red. G. Colli en M. Montinari. Berlijn: De Gruyter.
- Partridge, Brenda (1983), 'No sex please – we're Hobbits. The construction of female sexuality in *The Lord of the Rings*', in: Robert Giddings (red.), *J.R.R. Tolkien. This far land*. Londen: Vision Books, 179–197.
- Shippey, T.A. (1982), *The Road to Middle Earth*, Londen: Allen & Unwin.
- Shippey, Tom (2000), *J.R.R. Tolkien. Author of the century*, Londen: HarperCollins.
- Simpson, J.A. en E.S.C. Weiner (eds.) (1989), *Oxford English Dictionary*, 2de ed., Oxford: Clarendon Press.
- Tolkien, Christopher en Humphrey Carpenter (1982), *J.R.R. Tolkien. Brieven*, vert. Max Schuchart, Utrecht: Het Spectrum; herz. vert. 2001.
- Tolkien, J.R.R. en E.V. Gordon (eds.) (1926), *Sir Gawain and the Green Knight*, Oxford: Oxford University Press; 2de herz. ed. Norman Davis. Oxford: OUP, 1967.
- Tolkien, J.R.R. (1936), *'Beowulf'. The Monsters and the Critics*. Sir Israel Gollancz Memorial Lecture, Proceedings of the British Academy, 22, 245–295.
- Tolkien, J.R.R. (1957), *In de ban van de ring*, vert. Max Schuchart, Amsterdam: De Boekerij; herz. vert. 1997.
- Tolkien, J.R.R. (2000), 'Over sprookjesverhalen', in: idem, *Sprookjes en vertellingen*, vert. Max Schuchart, Utrecht: Het Spectrum, 2000, 107–179.

Schuchart uit 1997 (onder verwijzing naar Boek en hoofdstuk). Citaten uit Engelstalige boeken heb ik zelf vertaald. Bij het schrijven van dit stuk heb ik voor de interpretatie veel gehad aan de twee boeken van Shippey, te weten *The Road to Middle Earth* (1982) en *J.R.R. Tolkien. Author of the century* (2000), en voor biografische gegevens aan Carpenter, *J.R.R. Tolkien. A biography* (1977) en Christopher Tolkien en Humphrey Carpenter, *J.R.R. Tolkien. Brieven* (1982). Om het notenapparaat niet onnodig te verzwaren, heb ik niet steeds naar deze boeken verwezen waar ik dat had kunnen doen.

2. Over de vroege receptie van *The Lord of the Rings*, zie Carpenter, 1977, 222–226; Shippey, 1982, 1–2.
3. Tolkien gaf uitgebreid commentaar op een proeve van Schucharts vertaling; hij had vooral bezwaar tegen de vernederlandsing van veel namen. Er werd een gulden tussengeweg gevonden, maar Schucharts 'Hobbels' voor 'Hobbits' ging eruit. Tolkien & Carpenter, 1982, nr. 190.
4. Tolkien, 1936. Talloze malen herdrukt, zowel afzonderlijk als in allerlei bloemlezingen.
5. Tolkien & Gordon, 1926 (tien keer herdrukt; de 2de herziene editie (1967) is eveneens dikwijls herdrukt). De Nederlandse vertaling, gebaseerd op Tolkiens editie, is *Heer Gawain en de Groene Ridder*, vert. Erik Hertog, Guido Latré en Ludo Timmerman (Utrecht: Het Spectrum, 1979); voor liefhebbers van het Fries: *Hear Gawain en de Griene Ridder*, vert. Klaas Bruinsma (Leeuwarden: Frysk en Fry, 2001).
6. Zie hiervoor ook de bijdrage van Ron Pirson aan deze bundel, p. 96 e.v.
7. In de traditionele christelijke iconografie is de adelaar het symbool van de evangelist Johannes. De associatie kan nauwelijks toevallig zijn hier.
8. Geciteerd uit een ongepubliceerde brief door Shippey, 1982, 110. Een *exemplum* is een kort verhaal dat in middeleeuwse preken gebruikt werd om het thema van de preek levendig te illustreren.
9. Een literair mannenclubje, dat regelmatig in Oxford bijeen kwam in de pub 'Eagle and Child' om elkaar uit recent eigen werk voor te lezen en dat te bediscussieren. Over Tolkiens jaloezie, zie Carpenter, 1977, 154.
10. Zie *Oxford English Dictionary*, s.v. *elf*. Tolkien had zelf een jaar aan dit monumentale woordenboek meegewerkt.
11. Bron voor de Oudengelse voorbeelden: Toronto Old English Corpus.